

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК АБ'ЕКТ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЫПАЛОГІІ

Тыпалагічнае мовазнаўства даследуе аднолькавыя і падобныя рысы ў розных мовах свету, не звязаныя з іх паходжаннем і ўзаемаўплывам, незалежна ад генетычнай і арэальнай прыналежнасці групуючы іх у пэўныя аб'яднанні (тыпы). Тыпалагічныя сыходжанні з'яўляюцца вынікам прынцыповага адзінства прыроды чалавека і адлюстроўваюць глыбінныя заканамернасці ўнутрыструктурнай арганізацыі моў і развіцця іх сацыяльных функцый. Адным з напрамкаў тыпалагічнага мовазнаўства з'яўляецца лінгвістычная характаралогія (тэрмін Вілема Матэзіуса), якая ставіць за мэту даць характарыстыку канкрэтнай мове, зыходзячы з вызначанага набору тыпалагічна істотных прымет (тыпалагічных канстант), і тым самым акрэсліць яе месца ў розных тыпалагічных класіфікацыях. Такі падыход дазваляе наглядна паказаць спецыфіку пэўнай мовы на шырокім агульналінгвістычным фоне, звярнуць увагу на яе непаўторнасць у моўным ландшафце планеты і ўнікальную каштоўнасць для чалавечай культуры.

Беларуская мова здаўна вывучалася ў параўнальна-супастаўляльным плане і дастаткова поўна апісана перш за ўсё на фоне блізкароднасных славянскіх моў. Асабліва падрабязна яна даследавалася ў кантрастыўным аспекце з рускай і польскай мовамі. Разам з тым у шырокі тыпалагічны кантэкст беларускі матэрыял уключаецца зрэдку, эпизадна. Думаецца, наспела патрэба апісання і падрабязнай характарыстыкі беларускай мовы на аснове разгорнутага пераліку выпрацаваных лінгвістычнай навукай універсальных тыпалагічных канстант, што будзе садзейнічаць яе больш поўнаму, усебаковому даследаванню, устанаўленню інфарматыўных паралелей з генетычна і арэальна далёкімі мовамі і ў канчатковым выніку больш глыбокаму разуменню яе сутнасці, ролі і прызначэння ў грамадстве, а магчыма, праз адлюстраваня ў ёй кантыўных структуры, паспрыяе больш дакладнаму акрэсленню месца беларускага этнасу сярод народаў свету. Паспрабуем намеціць некаторыя напрамкі характаралагічнага апісання беларускай мовы, своеасаблівыя “апорныя пункты”, ад якіх можна адштурхоўвацца, ствараючы яе “тыпалагічны партрэт”.

У межах структурнай тыпалогіі даследаванне традыцыйна вядзецца адпаведна структурным моўным узроўням. Паводле тыпалогіі гукавой арганізацыі беларуская мова адносіцца да кансанантных моў, гэта значыць, колькасць зычных фанем у ёй перавышае сярэдняю па мовах свету. Трэба, аднак, заўважыць, што тыпалагічныя характарыстыкі звычайна маюць не абсалютны, а градуальны характар, таму, у прыватнасці, можна сцвярджаць, што беларуская мова больш кансанантная, чым англійская, нямецкая, французская, сербская, харвацкая, славенская, арабская, але менш кансанантная, чым руская або польская. Апошнія тлумачыцца агульнай меншай напружанасцю артыкуляцый, наяўнасцю акустычна паўгаласнага гука [ў] – алафона фанемы <в>, прыстаўных і ўстаўных галосных, адкрытых складоў у фіналях ад'ектываў і г.д. Невыпадкова ва ўспрыманні носьбітаў часта адзначаецца меладычны, п'явучы характар беларускай мовы. Агульная колькасць фанем у беларускай мове застаецца дыскусійным паказчыкам, што ў многім якраз і звязана са “спрэчным” статусам [ў]. На нашу думку, гэты гук цалкам пазіцыйна абумоўлены, што не дазваляе лічыць яго асобнай фанемай, і адпаведна лік фанем у нашай мове раўняецца 37 (32 зычныя і 5 галосных). У беларускай мове ёсць фрыкатыўныя і афрыкаты – гукі, уласцівыя далёка не ўсім мовам свету, але адсутнічаюць насавыя галосныя і складаўтваральныя зычныя, якія патрабуюць асаблівай напружанасці органаў маўленчага апарату. Паводле тыпу гукавых ланцужкоў мова беларусаў – фанемная (нескладовая), бо мінімальнай сэнсаадрознівальнай адзінкай у ёй з'яўляецца менавіта фанема, а не сілабафанема, як, напрыклад, у больш-

шасці моў Паўднёва-Усходняй Азіі. Тым не менш у фаналагічнай структуры склада існуюць пэўныя абмежаванні на спалучэнні зычных, назіраецца тэндэнцыя да павелічэння колькасці адкрытых складоў. У плане прасодыі беларуская мова атанальная: яна мае дынамічна-колькасны нефіксаваны (разнамесны і рухомы) націск, здольны выконваць фаналагічныя функцыі, а гэта ў сваю чаргу несумяшчальна з апазіцыяй доўгіх і кароткіх галосных фанем, што мае месца ў чэшскай, англійскай, нямецкай і інш. У адрозненне ад моў з музычным націскам (літоўская, латышская, сербская, шведская, кітайская) беларуская фразавая інтанацыя можа быць самастойным сродкам мадыфікацыі семантыкі выказвання. Асаблівасцямі гукавога ладу дэтэрмінаваны сілаба-танічны характар беларускай паэзіі.

У марфалагічнай тыпалогіі базавыя класіфікацыйныя канстанты – гэта спосаб выражэння граматычных значэнняў і спосаб марфемнай арганізацыі слова. Беларуская мова – мова сінтэтычнага ладу, бо граматычнымі паказчыкамі тут выступаюць пераважна афіксальныя марфемы, а роля службовых слоў, парадку слоў і інтанацыі другарадная. Па характары спалучэння марфем наша мова фузійная, так як межы марфем часта ўзаемапранікальныя (*віцебскі, мастацкі, ткацтва*), пашыраны чаргаванні на стыках (*рука – ручка, дарога – дарожны, дачка – дачцэ*), службовыя марфемы могуць выражаць адразу некалькі граматычных значэнняў, рэlevantныя паняцце асновы і размежаванне суфіксаў і флексій. Увогуле да фузійных (флексійных) моў адносяцца толькі індаеўрапейскія і семіцкія, аглютынацыйных моў у свеце значна больш, параўнальная ўстойлівасць і рацыянальнасць граматыкі апошніх стала прычынай таго, што штучныя мовы, а таксама словы-тэрміны ў натуральных мовах ствараюцца пераважна на прынцыпах аглютынацыі. У беларускай мове прысутнічаюць і, магчыма, у некаторай ступені ўзмацняюцца аналітычныя і аглютынацыйныя рысы, на гэты працэс выразна ўплывае актыўнае запызчванне англа-амерыканізмаў (параўн. на *архіпелагу, у дыялогу, у каталогу, а таксама бізнес-лэдзі, іміджмейкер, ток-шоу, топ-менеджар* і да т.п.). Аглютынацыйнымі па сутнасці з’яўляюцца постфіксы *-ся, -сьці, -це*. Джозэфам Грынбергам была распрацавана мадэль квантытатывага падыходу да марфалагічнай тыпалогіі моў, якая заключаецца ў вызначэнні каэфіцыента (індэкса) сінтэтычнасці і аглютынацыйнасці для кожнай канкрэтнай мовы, – падобная методка можа быць выкарыстана і для больш дакладнай канстатацыі месца беларускай мовы ў марфалагічнай класіфікацыі.

Асновай сінтаксічнай (кантэнсіўнай) тыпалогіі з’яўляецца характар перадачы суб’ектна-аб’ектных адносін у сказе. Паколькі беларуская мова мае развітую граматычную катэгорыю стану і ў ёй выразна адрозніваюцца пераходныя, непераходныя, зваротныя і незваротныя дзеясловы, а таксама назоўны і ўскосныя склоны, то сінтаксічны лад сказа тут скіраваны на максімальнае супрацьпастаўленне суб’екта і аб’екта дзеяння, а значыць, гэта мова намінацыйнага ладу, як і пераважная большасць моў свету. Беларуская мова мае свабодны парадак слоў, тут дапускаюцца ўсе магчымыя мадэлі размяшчэння назваў суб’екта, дзеяння і аб’екта (фраза тыпу *мастак малюе карціну* можа мець шэсць маніфестацый з пэўнымі семантычна-стылістычнымі адценнямі). Таму словапарадак магчыма выкарыстоўваць са шматлікімі маўленча-выяўленчымі функцыямі. Паводле класіфікацыі Люсьена Тэньера, якая грунтуецца на характары сінтагматыкі словаформ у падпарадкавальных канструкцыях, беларуская мова (як і ўсе славянскія, а таксама германскія, грэчаская, лацінская, кітайская) адносіцца да так званых “умерана цэнтраімклівых” моў. Будова фразы ў іх часцей за ўсё адпавядае логіцы натуральнага разгортвання думкі: ад незалежных кампанентаў выказвання да залежных. У сферы семантычнага сінтаксісу праз узаемадачынненні суб’екта, аб’екта і прэдыката выразна праяўляецца ўніверсальная паняццевая катэгорыя пасесіўнасці. У залежнасці ад характару будовы пасесіўнай канструкцыі мовы свету падзяляюцца на *habeo*-мовы, у якіх адпаведныя структуры пераважна выступаюць з пераходным дзеясловам

кшталту *meць*, і *esse*-мовы – у якіх пасесіўныя канструкцыі звычайна ўключаюць у свой склад дзеяслоў-звязку *быць*. Да *habeo*-моў адносіцца большасць еўрапейскіх, у тым ліку англійская, нямецкая, шведская, дацкая, французская, іспанская, італьянская. Да *esse*-моў належаць цюркскія, мангольскія, тунгуса-маньчжурскія, фіна-ўгорскія, многія афрыканскія і афразійскія, іберыйска-каўказскія, ірландская, японская, карэйская мовы. На лінгвістычнай карце Славіі руская мова выступае тыповым прадстаўніком групы *esse*, а польская, чэшская і балгарская найбольш ярка прэзентуюць групу *habeo*. Беларуская ў тыпалагічным плане знаходзіцца найбліжэй да ўкраінскай, увасабляючы (як, напрыклад, і класічная лацінская) змешаны тып, гэта значыць, з’яўляецца адначасова і *meць*-мовай, і *быць*-мовай.

Паколькі лексіка ўяўляе сабой адкрытую і значна менш арганізаваную сістэму, тыпалагічныя класіфікацыі моў тут адсутнічаюць наогул, а асноўным напрамкам даследаванняў з’яўляецца менавіта моўная характаралогія. Рэлевантнымі паказчыкамі тыпалагічнай характарыстыкі моў на лексічным узроўні выступаюць аб’ём слоўнікавага саставу, семантычная стратыфікацыя лексікі і яе стылістычнае расслаенне, а таксама крыніцы папаўнення слоўніка. Самыя поўныя акадэмічныя слоўнікі беларускай мовы фіксуюць каля 120 тысяч лексем, гэта азначае, што беларуская мова адносіцца да высокаразвітых літаратурных моў свету з сярэднім аб’ёмам слоўніка. Пры гэтым, зразумела, за межамі літаратурнай нормы яшчэ застаюцца дзясяткі тысяч дыялектных, гістарычных, тэрміналагічных адзінак. Семантыка-тэматычная дыферэнцыяцыя беларускага слоўніка за апошнія стагоддзі таксама дасягнула ўзроўню развітых моў свету, чаму ў вялікай ступені паспрыяла свядомае і творчае выкарыстанне лексічных здабыткаў моў суседніх народаў – польскай і асабліва рускай. Адзначаны фактар асабліва паўплываў на станаўленне пласта абстрактнай лексікі, хоць і сёння яшчэ заўважаецца, што ў параўнанні з мовамі, якія мелі працяглую і непарарваную літаратурна-пісьмовую традыцыю, магчымасці беларускай у выяўленні тонкіх стылістычных адценняў слоў інтэлектуальнай сферы параўнальна меншыя, “высокі” і “нізкі” стылістычныя рэгістры нярэдка збліжаны. Часам гэта выяўляецца ў агульнай стылістычнай прыземленасці тэкстаў, цяжкасцях з адэкватнай перадачай рэлігійнай лексікі, славянізмаў (напрыклад, кампазітаў з першай часткай *благо*-). Беларуская мова мае значны пласт нацыянальна-спецыфічнай лексікі (па дадзеных “Слоўніка беларускай безэквівалентнай лексікі” Ірыны Шкрабы – каля 2000 адзінак), актыўна папаўняецца новымі намінацыямі (“Слоўнік новых слоў беларускай мовы” зафіксаваў каля 4500 неалагізмаў за апошнія дваццаць гадоў). Для развіцця слоўніка выкарыстоўваюцца ўсе вядомыя крыніцы: марфемная дэрывацыя (асноўны сродак, што дыктуецца сінтэтычным ладам беларускай мовы), семантычная дэрывацыя, у тым ліку канверсія, утварэнне несвабодных спалучэнняў, запазычанні і калькі. У беларускай мове параўнальна з рускай прыкметна больш стылістычна нейтральных аднаслоўных намінацый (*кнігарня*, *насоўка*, *нататнік*, *цэгельня*, *чыгунка*, *ячнішча*), што тлумачыцца вусна-гутарковай асновай сучаснай літаратурнай мовы.

Беларуская мова актыўна выкарыстоўвае іншамоўныя “каталізатары” для свайго лексічнага развіцця, убіраючы ў сябе рускія (галоўным чынам у выглядзе калькавання), польскія і англа-амерыканскія (у выглядзе запазычанняў) моўныя элементы і тым самым выяўляючы сусветную тэндэнцыю да інтэрнацыяналізацыі слоўніка. У нашай мове няма ўнутрыструктурных бар’ераў для запазычвання, як у фіна-ўгорскіх, афразійскіх, кітайскай або японскай, і, хоць прысутнічаюць, але рэальна слаба дзейнічаюць псіхалага-ідэалагічныя, пурыстычныя абмежавальныя фактары. Разам з тым ярка спецыфічным і ў многім унікальным з’яўляецца функцыянальнае становішча беларускай мовы ў этнасоцыуме, што патрабуе адпаведнай яе характарыстыкі ў рамках сацыяльнай тыпалогіі.